

Határok közt: kizárás és bennfoglalás dinamikája a dualizmus kori Magyarországon¹

A dualizmus kori magyar nemzet sajátos középosztálybeli konstrukció volt, mely egy kétszülős heteroszexuális családmódel metaforáján alapult. Ez azt jelentette, hogy ebben a nemzetkonstrukcióban mind a két nemnek „természetes” szerepeiknek megfelelően meghatározott társadalmi feladataik voltak. Az állam kezdetétől fogva ezt a nemzetkonstrukciót tartotta szem előtt a középfokú növevelés szervezésénél, sőt fokozatosan alakította a nemzetkonstrukciót úgy, hogy a magyar nemzetépítés érdekeinek megfeleljen.

A magyar nemzet dualizmus kori identifikációs konstrukciója sajátos hatalmi hálók szöveteiből jött létre. Pozícióját egyrészt meghatározta az, hogy Magyarországon politikailag domináns helyzetben volt a nem-magyar nemzetiségekkel szemben. Ugyanakkor az államnemzeti státuszra törekvő Magyarország és a magyar nemzet helyzete is egy sajátos hatalmi viszonyrendszerben konstruálódott meg: pozíciója Európában, a „Nyugathoz” való közeledés és felzárkózás igénye, és a „Kelettől”, a „Másiktól” való eltávolodás követelménye is egy meghatározott hatalmi rendszerben artikulálódott és nyert értelmet. Érdekes hatalmi relációban konstruálódott meg Ausztria és viszonya Magyarországhoz. A nemzetépítés és a növevelést tárgyaló diskurzusokban a viszonyt leginkább a(z) „(el)hallgatás” jellemzi; Magyarország pozíciója az Osztrák–Magyar Monarchiában és közvetlen viszonya Ausztriával csak nagyon ritkán képezte a diskurzusok tárgyát.

A diskurzusokból látható a korabeli „primitív–fejlett” dichotómiára épülő világnézet, mely szerint vannak „Európától” „elmaradott” országok, országrészek és térségek, szemben „Európával”. Ebben a kontextusban „Európa” kizárólag egy idealizált Nyugat-Európát jelentett, mely eurocentrizmus az egész világ mérceje volt. A magyar nemzet a világban a „Nyugat” részeként képzelte el önmagát, eltávolodva a „Kelettől”. Nem volt jelen a diskurzusok szintjén a közép-európai térség szimbolikus tere, mely hiánnyal lehetővé vált, hogy a magyar nemzet a dichotómiát felhasználva egyértelműen inkább „Nyugat-Európához” tartozónak képzelje el magát. A koloniális diskurzusokkal megegyezően, szintén a „Kelet”–„Nyugat” dichotómiára alapozva a fejlettségi szint mutatója volt a nevelésügy

---

¹ Ezen tanulmány az ELTE PPK Doktori Iskolájában készült doktori disszertáció részese (Budapest, 2007).

és a nők helyzete is. Úgy tartották, hogy a „fejletlen”, „őskori” népeknél, mint a pápuáknál vagy a hottentotáknál, akik „társadalmi fejlődéstől elmaradva, a kezdetlegesség állapotában élnek”, a nevelésügy is igen alacsony fokon állott. Az adott nemzethez tartozó nők iskolázottsága a nemzet fejlettségének a mutatója volt;² mely mutatóval mérve a magyar nemzet a „Nyugat”-hoz kívánt tartozni.

Ehhez kapcsolódik az, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia, és benne Magyarország pozíciója, esetleg viszonya Ausztriával csak nagyon ritkán képezte diskurzusok tárgyát a neveléssel összefüggésben. Ennek egyik magyarázata lehet az, ha megvizsgáljuk Magyarország helyzetét az Osztrák–Magyar Monarchiában. Nem egységes ugyanis a szakirodalom abban, hogy hogyan értelmezik Magyarország helyzetét az Osztrák–Magyar Monarchiában, illetve a két nagy birodalomrészek közötti kapcsolatot.

A történészek az 1960-as években kimutatták, hogy az egykori függetlenségi publicisztikában agitációs jelszóként használt „gyarmat” fogalom a marxizmus rendszerébe illesztve a Monarchián belüli függési viszonyokra nem alkalmazható.³ Megmaradt azonban a fogalmi rendszerben a „függés” szó, de – amint Hanák megállapította – még mindig nagyfokú volt a bizonytalanság arra nézve, hogy milyen jellegű és mértékű volt Magyarország függése a Monarchiában. Hanák három külön kérdéskört jelöl meg, melyeket érdemes a „függés” szempontja szerint elemezni.⁴ A belügyi kérdésekben Magyarország nem függött Ausztriától, csak az uralkodó jóváhagyásától. Az uralkodó kiterjedt abszolútikus jogokkal rendelkezett, és a nemzetek feletti összbirodalmi érdekeket képviselte. A közös érdekű ügyekben, mint például a vámszövetség és a jegybank, az interdependencia elve érvényesült. Az erőfölényt a mindenkori erőviszonyok határozták meg, mely a századfordulóig Ausztria, aztán pedig Magyarország javára billent. A pragmatikus közös ügyekben (hadügy, külügy, pénzügy) Magyarország a birodalmi egységnek volt alárendelve, bár a kormányokon, parlamenten és delegációkon keresztül volt befolyása a döntéshozatalra. A „függés” mértékében Hanák megkülönböztette a hadügy és a külügy területét. Míg ugyanis a külügy területén a magyar vezető réteg jelentős befolyással rendelkezett, és érdekei megegyeztek az osztrák vezető réteg érdekeivel, addig a hadügy terén nem érvényesült a dualizmus elve, és általában nem-magyar nemzetiségű töltötte be ezt a posztot. Hanák értelmezésében így a dualista Magyarország nem volt jelen a hadseregben, de az önálló hatalomként, gyakran magyarellenességgel viselkedve, állandóan jelen volt Magyarország területén. A hadsereg feladata az volt, hogy védje a bi-

---

² Philippa Levine, „Introduction: Why Gender and Empire?” (Miért a társadalmi nem és a birodalom?) in *Gender and Empire*, (Társadalmi nem és birodalom) szerk. Philippa Levine (Oxford, New York: Oxford University Press), 2004. 6.

³ Hanák Péter, „Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy Függőség,” in *Magyarország a Monarchiában: Tanulmányok*, (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1975), 294–295.

⁴ Ibid 315–328.

rodalom integritását. Benne a magyarok nem a politikailag domináns nemzet, és a nem-magyar nemzetiségek a „magyar nemzet másnyelvű” tagjaiként szerepeltek, hanem az egységes birodalom és a császár alattvalói voltak. Hanák ennek a „függőségnek” legfontosabb konzekvenciáit abban látta, hogy ez a függőség gyengítette az egyéb viszonylatokban jelentkező paritást.⁵

Galántai József Magyarország kompetenciáját saját belügyei intézésében „szuverénnek” ítélte. A fentebb bemutatott, Hanák-féle értelmezésben azonban Magyarország a belső ügyekben ugyan független volt Ausztriától, de nem az uralkodótól. Galántai rendszerében „messzemenő szuverenitással” rendelkezett a Monarchia mindkét főbb része a nemzetiségpolitikában is. Galántai Victor Tapié megközelítését használja, akinek értelmezésében az 1867-es kiegyezéssel „két modern állam állandó szövetsége jött létre: „Ausztria–Magyarország megszületett”.⁶ Katus László a Monarchia „két részének” összehasonlítása kapcsán megjegyzi, hogy míg Ausztriában gazdasági, politikai, és kulturális viszonyokban a kiegyenlítődés elve érvényesült, addig Magyarországon a magyar nemzetiség túlsúlya volt megfigyelhető a társadalmi, politikai és kulturális élet minden területén.⁷

A fenti értelmezések merészebb, de éppen ezért árnyaltabb és kifinomultabb értelmezését nyújtja Susan Zimmermann 2000-es tanulmányában.⁸ Zimmermann szerint ugyanis az 1867-es kiegyezés után Magyarország belügyekben kiterjedt autonómiát ért el, de mindezzel egy időben formális és gazdasági értelemben, valamint hadügyi és külügyi kérdésekben integrált és nem független része volt a Monarchiának. A Monarchiában Magyarország volt a „keleti fél”; így részese volt egy európai nagyhatalomnak, melytől ugyanakkor autonómiát is kívánt. Ezt a függetlenséget – Zimmermann szerint – egyes csoportok képviselői elsősorban nemzetközi téren keresték.⁹ Magyarország a Monarchiában betöltött pozícióját tekintve így mindenképpen a „Kelet” részeként határozódott meg. A magyar nemzetépítésben éppen ezért a dualizmus kezdete óta nagy hangsúly helyeződött arra, hogy Magyarország „Európa” vagyis a művelt „Nyugat” részeként értelmeződjön; „keleti” révén.

---

⁵ Ibid 325.

⁶ Galántai József, *A Habsburg Monarchia alkonya: Osztrák–Magyar Dualizmus 1867–1918*. (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1985), 167.

⁷ Katus László, „A nemzetiségi kérdés és Horvátország története,” in *Magyarország története 1848–1890/II.*, főszerk. Kovács Endre, szerk. Katus László, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 1344.

⁸ Susan Zimmermann, „Conflict between National and International Settings? The Transnational History of Women’s Movements and the Hungarian Case,” (A nemzeti és a nemzetközi színterek közötti különbség? A nőmozgalmak transznacionális története és a magyar eset.) Konferenciaelőadás. 19th International Congress of Historical Sciences, Oslo, 6th – 13th August 2000. MS Kézirat.

⁹ Ibid 23.

Értelmezésem szerint is azért nem volt a diskurzusok tárgya Ausztria és Magyarország viszonya, mert abban az esetben Magyarország pozíciója „keleti félként” egyértelmű lett volna. Ellenben az elhallgatás hasznos technikáját alkalmazva, vagyis elhallgatva Magyarország és Ausztria, valamint Magyarország és az Osztrák–Magyar Monarchia viszonyát, a diskurzusok szintjén Magyarország részese lehetett a „Nyugatnak”.

A hatalmi relációk értelmezésének újabb dimenzióját adhatja a következő ábrázolási mód is, melyben a magyar nemzetet gyarmatosító birodalomként ábrázolták a diskurzusokban, s így a gyarmatosító birodalmakkal egy szinten; felhasználva a koloniális diskurzus retorikáját: a hódítást és a birtokbavételt: „Nagy volt régenten a magyar, mint ezer év előtt a népek bölcsőjéből, Ázsiából, sasok gyanánt fölke-rekedve, száz meg száz ellenséges népnek feje fölött átsapott Európába s annak kellő közepén, nem kevesebb és nem kevésbé ellenséges népek között, leteleped-vén, hont alkotott, a maig főnálló Magyarországot. (...) Mely minden más népet s nemzeteket túlszárnyaló műveltséget föltételez ily nagyság! Mai időben hasonló földadat megoldása egy francia, egy orosz, egy német stb. világbirodalomnak is csak alig s csak nehezen sikerülhetne. Ily nagyokat, ha nem is Kornéliák, de magyar aszszonyok szültek s neveltek (...) Igen s épen abban állt a magyar anyák érvényes-sége, hogy nemcsak szülték, hanem egyszersmind nevelték gyermekeiket mindad-dig, míg a fiúkat ép testtel és lélekkel további képzés végett férjeiknek, illetőleg az apáknak engedték át. E családi növeldeből kerültek ki a testben és lélekben egyará-nt edzett fiak s leányok az élet tágasabb terére, melynek egyetemes növeldejében aztán egymást kölcsönösen súrolva érték el azon férfúi s női tökélyt, hogy, mint országhódítók léphettek föl s Volga türemlő habjait átszégvén, Etelének hajdani földjét, Nemzeteket leverő harcokkal visszaszerezték”.¹⁰

A Kelet–Nyugat és a nemzet–nemzetközi dichotómia egy újabb dimenzióját figyelhetjük meg a korabeli magyarországi nőmozgalom és a nemzetközi nőmoz-galom kapcsolatának elemzésekor. A századfordulós nőmozgalmi törekvések egyik eredménye volt az, hogy hivatalos programként és kívánalomként fogal-mazódtak meg többek között a nők politikai jogai, a nővédelem, anyavédelem, a női munka kérdése, vagy egyik legfőbb tevékenységi területük, a nők közép- és felsőfokú oktatásának előmozdítása is: „A női mozgalmak lélektani oka is az, hogy a nők műveltségük eddigi tartalmával elégedetlenek, nem érik már be a kül-sőségekkel, hanem szintén tudományos megismerésre törekszenek”.¹¹ Kérdésfel-tevéseik nagyban hozzájárultak ahhoz a folyamathoz, melyben többszörösen is újraértelmeződtek a nők terei és szerepei a korabeli társadalomban és a magyar nemzetépítésben; és aminek eredményeként újabb terek konstruálódtak a nők-nek, melyek jelentősen megosztották a korabeli társadalmat.

¹⁰ Márki József, „A család, mint növelde,” *Magyar Paedagogiai Szemle* (1885): 39–41.

¹¹ Ozorai Frigyes, „Tudás és műveltség,” *Népművelés* (1910.IX. szám): 19.

A korabeli magyarországi és nemzetközi nőmozgalmak kapcsolatának vizsgálata részben már megtörtént. Azonban nem nélkülözhető tárgyalásuk a magyar nemzetkonstrukció folyamatként való értelmezéséhez, ugyanis a korabeli heteroszexuális család metaforájában elképzelt középosztálybeli nemzetkonstrukcióra nagy hatással voltak a helyi és nemzetközi nőmozgalmak követelései. A magyar nemzetkonstrukció fluktuálását tekintve a tantervek, rendeletek és utasítások szintjén megvalósuló korabeli oktatáspolitikai döntések mellett a korabeli nőmozgalmaknak is jelentős szerepük volt. Nemcsak a nemzetkonstrukcióra volt kiemelt hatással a korabeli magyarországi nőmozgalom, érdekes a „Kelet–Nyugat” dichotómia szempontjából is vizsgálni.

A nőmozgalom nemzetközi összefogást hirdetett. Az egyik vezető, Schwimmer Róza szerint például az egyik legfontosabb dolog a nők közötti sorsközösség, egységesség és összefogás volt a nemzetközi vonalon.¹² A nőmozgalom a női érdekeket képviselte mind nemzetközi, mind országos szinten; a kettő azonban szorosan összefüggött. A nők közötti hasonlóságok előtérbe helyeződtek a különbségekkel szemben: „A nőmozgalomnak, mint olyannak, nincs is köze a hozzájártatózók politikai, felekezeti vagy nemzetiségi viszonyához. (...) a nőmozgalom, a nők egyetemének érdekeit képviselvén, fölötté áll a nemzetiség, a felekezet, politikai párthovatartozandóság szétválasztó erejének”.¹³

A polgári nőmozgalom vezető egyénisége azt hirdette, hogy csak akkor érhet el bármit is egy bizonyos országban a helyi nőmozgalom, ha mögötte nemzetközi összefogás és támogatottság áll: „Mi, minden nemzet asszonyai egy szövetség munkásaivá vegyülünk abban a meggyőződésben, hogy csak a gondolatok, törekvések, és célok egységesítésével mozdíthatjuk elő az emberiség javát, és hogy a szervezett nőmozgalom szolgálhatja leghathatósabban a család és nemzet érdekeit”.¹⁴

A századfordulón többször is felvetődött az a kérdés, hogy mennyiben tekinthető nemzetinek vagy hű hazafinak az, aki a nemzetközi összefogást sürgette. A vád – mely szerint „magyar nemzeti társadalom teljes kifejlődésének mindenekfelett álló érdekeivel”¹⁵ ellentétes álláspontot képviselt – elsősorban a nőmozgalom követelései és tevékenységei kapcsán fogalmazódott meg, hiszen az éppen azt hirdette, hogy a nemzetköziség fölötté áll az egyes nemzeteknek. A nőmozgalmat ért vádak szerint „nálunk a nem-magyar elemek idegen szerű izgágáskodásának szeretik a nőmozgalmat mondani”.¹⁶ A nőmozgalom képviselői visszautasították a vádakat hangsúlyozva azt, hogy: „(...) a Feministák Egyesülete e küzdelemben külföldieket is megszólaltat: nem eshetik más elbírálás alá, mint amikor valamely színház vendégművésszel adat elő egy szerepet, amelyet különben hazai erők

¹² Schwimmer Róza, „Vita a feminizmusról,” *A Nő és a Társadalom* (1909): 35–38.

¹³ Schwimmer Róza, „Vita a feminizmusról,” *A Nő és a Társadalom* (1909): 36.

¹⁴ Schwimmer Róza, „Nemzetközi Nőszövetségek,” *A Nő és a Társadalom* (1907): 97.

¹⁵ „A férfiliga egy esztendeje,” *A Nő és a Társadalom* (1911): 108.

¹⁶ Schwimmer Róza, „Nőmozgalom Balmazújvárosban,” *A Nő és a Társadalom* (1908): 144.

játszának”.¹⁷ Az egykori vallás- és közoktatásügyi miniszter, Apponyi azonban 1911-ben, a nemzetköziség kapcsán a polgári nőmozgalomnak a női választójogért folytatott harc befejezését kívánta, s cikkében a korabeli nőmozgalmak érvelési technikáját megfordítva érvelt. Véleménye szerint ugyanis a nők kizárólag akkor tevékenykedhetnek a nemzetek közötti összhangért, ha „természetes hivatásuk” szerint élnek: „A nők sokat tehetnek a nemzetek közötti összhang érdekében, ha felhagynak suffragette eszméikkel, s megmaradnak a saját maguk hivatásának körében”.¹⁸ A fentiekből is következik az, amire Susan Zimmermann már rámutatott: a magyarországi nőmozgalom remek példa a lokális és globális, illetve a nemzetközi és nemzeti síkok viszonyának az újragondolásához. Zimmermann értelmezésében ugyanis a magyarországi mozgalom nagymértékben az akkor éppen Magyarországon is megnyilvánuló globális homogenizáló tendenciák „gyermeke” volt. Ennek eredményeként a magyar nők felismerték, hogy más országok nőinek is hasonló problémákkal kell megküzdeniük, és azt is, hogy már kiépült egy lokális, nemzeti és nemzetközi aktivistákat tömörítő hálózat, mely megkönnyítette a „közös” problémák megoldását, leginkább a „Nyugati Világ”, Zimmermann szóhasználatával élve a Para-Európa országaiban. Ez a hálózat kelő lökést adott a magyarországi nőmozgalom fejlődéséhez, és egyben követendő példává vált; a kezdetektől a nemzetközi hálózathoz való tartozás, valamint a nemzeti és a nemzetközi nőmozgalom közötti csere eredményeként a magyar nőmozgalom úgy érezhette, hogy részese a hatalmas nemzetközi mozgalomnak. A helyi különbözőségeket marginalizálása és a globális homogenizáló tendenciák eredményeként a magyarországi nőmozgalom vezetői egyértelműnek gondolták azt, hogy a társadalmi változások mintája a világon mindenhol ugyanaz. A különböző országok nőmozgalmai közötti nyilvánvaló különbségeket időbeli eltolódásokkal magyarították, melyek később behozhatóak lesznek. A magyar nőmozgalom egyik legfontosabb feladata az volt, hogy pozitívan befolyásolja ezt a fejlődést; így a magyarországi feminista gondolkodás központi kategóriái a másolás, ismétlés és felzárkózás lettek. Azokat a különbségeket azonban, melyeket nem tudtak helyi szinten a felzárkózás kategóriájával megmagyarázni, egy „speciális kivételként” értelmezték; olyan példaként, mely a nyugat-európai példa szimbolikus „Másik”-jaként volt értelmezendő.¹⁹

Ezekben a folyamatokban a magyar nőmozgalom a Nyugat-Európa által dominált nemzetközi nőmozgalom perspektíváit és céljait a sajátjának tekintette, és

¹⁷ Schwimmer Róza, „Vita a feminizmusról,” *A Nő és a Társadalom* (1909): 37.

¹⁸ „Apponyi a nők választójogáról,” *A Nő és a Társadalom* (1911): 56.

¹⁹ Susan Zimmermann, „Conflict between National and International Settings? The Transnational History of Women’s Movements and the Hungarian Case,” (A nemzeti és a nemzetközi szintek közötti különbség? A nőmozgalmak transznacionális története és a magyar eset.) Konferenciaelőadás. 19th International Congress of Historical Sciences, Oslo, 6th – 13th August 2000. MS Kézirat. különösen 9–17.

önmagát a domináns nemzetközi mozgalom részeként képzelte el. Mindehhez jelentősen hozzájárult az, hogy akkoriban Magyarország nagyon közel, de ugyanakkor rendkívül távol is volt Para-Európától. Akkori pozíciója fontos szerepet játszik a para-európai orientáció magyarázatában.²⁰

Éppen e nemzetköziség hangsúlyozása miatt gyakran vádolták a nőmozgalmat nemzetietlenséggel vagy akár nemzetellenességgel. Véleményem szerint a nemzetietlen (helyenként) nemzetellenes vádak értelmezésének forrása a korabeli magyar nemzetkonstrukciókban keresendő. A magyar nemzetkonstrukciókból következő oktatáspolitikának nem volt érdeke az, hogy a nőknek a biológiai és kulturális reprodukciós funkciókra felkészítő oktatáson kívül magasabb szintű oktatást, és a privát szférán kívüli tereket is biztosítson (mely esetleg veszélyeztette volna a magyar nemzetépítés szempontjából elsődleges funkciók sikerét). A magyarországi nőmozgalmak nemzetköziségéhez, vagyis para-európai irányultságához hozzátartozott az is, hogy megpróbálták felzárkózni a „fejlett nyugati” szinthez, mely jelen esetben szélesebb körű és a férfiakkal egyenlő szintű közép- és felsőfokú képzés követelését jelentette. Így, ha a „nemzeti” fronton nem, de a nőmozgalmak a nemzetközi összefogásban sikeresen tevékenykedhettek a nők magasabb fokú művelődési lehetőségeiért, később hasznosítva a nemzetközi front eredményeit lokális szinten. Sajátos kettősség formálódik tehát az elemzésben. Egyrészt a magyarországi mozgalom a nemzetközi mozgalom „gyermekként” a felzárkózás, a másolás és az ismétlés jegyében próbálta beérni „Nyugat-Európát”, s így a nők oktatásának megfelelő fejlettségi szintjét. Ugyanakkor, adódóan a fentebb már felvázolt mechanizmusokból, a nemzetközi szintér felé való fordulás szükségességét jelezte az, hogy a magyar nemzetépítésnek nem „megfelelő” oktatást sürgetett a magyarországi nőmozgalom; a fiúkéval egyenlő közép- és felsőfokú intézményeket. A nemzetköziség tehát ezzel párhuzamosan és kölcsönhatásban a „nemzetietlenség” és a „nemzetellenesség” vádját eredményezte a magyar nőmozgalom számára.

Az első világháború alatt a két nem „természetes” szerepeivel való érvelés mind jobban felerősödött. A háború maskulin kategóriaként konstruálódott meg, melyben a hazát védő és harcoló hősi katonák a nemzethez tartozás alapjaként határozódtak meg. Ellenpontjaként megkonstruálódott a nemzetköziség feminin kategóriája: „A király megkívánta Boszniát és Hercegovinát: Aerenthal elébe tálalta. (...) Ha Oroszország Szerbia pártjára áll, kiút a háború. Magyar, osztrák, orosz, szerb, német és olasz katonák mennek egymásnak. A magyar, osztrák, szerb, orosz, német és olasz asszonyok pedig közös szervezetünkhöz, a Nemzetközi Nőszövetséghez fordulhatnak segítségért. Mert saját hazájukban senki sem hallgat szavukra”.²¹ A feminin nemzetköziség ismét csak a maskulin nemzet-

²⁰ Ibid 23.

²¹ „Háború!,” A Nő és a Társadalom (1909): 45.

konstrukciót referenciapontként értelmező diskurzusokban konstruálódott meg. Ily módon „kijelölődött” a női tér, mely ebben a konkrét bináris oppozícióban nem a magyar nemzet részeként alkotta meg a nőmozgalmi követelések pozícióját, hanem a maszkulin teren kívül, a „nemzetietlen” nemzetköziségben.

Egy nemzetépítő folyamatban mindig szükséges annak meghatározása, hogy ki tartozik bele az adott nemzetbe; vagyis a bennfoglalás és a kizárás folyamata fontos a nemzeti identitás formálódása szempontjából. A „Másik” meghatározása mindig a különbségek megjelölése mentén történik; az eltérések kijelölése ugyanis mindig a hatalom artikulációját jelenti. A „Másik” kijelölésével mindig kiváltságos pozíciók jönnek létre, mely annak a meghatározására ösztönzi a hatalom birtokosait, hogy definiálják azt, hogy ki tartozik bele a nemzetbe, és ki rekesztődik ki. A „Másik” lényege tehát az, hogy „más”, vagyis nem olyan, mint „mi”, akik viszont meghatározottak vagyunk. A többféle „Másik”-ok heterogenitásuk ellenére „számunkra” egységesnek látszanak.²²

A magyar nemzetépítésben is szükségszerűen jelölődtek ki a „Másik” pozíciói. Adódóan a hatalmi relációkból, melyben a magyar nemzet értelmeződött, a „Másik” is több síkban elemezhető. A dualizmus kezdetétől a „Másik” pozíciójában értelmeződött a „Kelet”, mely elsősorban a hegemon világnézettel, és a magyar nemzet Monarchia-béli pozíciójával függött össze. A korabeli hatalmi harcok eredményeként kialakult dichotómia alapján ugyanis a világnak kettő pólusa volt: a kultúrát és a fejlettséget jelentő „Nyugat”, és az ehhez képest és a „Nyugat” pozíciójából fejletlennek és barbárnak értelmezett „Többi”, vagyis a dichotómiához ragaszkodva a „Kelet”. Magyarország „alárendelt”, „függő”, de semmiképpen sem a vágyott pozíciójának elhallgatása volt az eszköz a nem hatalmi helyzetben levő Magyarország számára; Ausztria nem szerepelhetett a „Másik” pozíciójában, hiszen a vágyott és remélt „Nyugat” része volt.

A „Nyugat”-hoz való tartozás feltétele több síkon is megfogalmazódott, így a nevelésben is. A magyar nemzetépítésben cél egy „nyugati” kultúra megteremtése volt „nyugati” neveléssel. Ez a tendencia a nők nevelésében is érvényesült, melyben szintén „lépést kellett tartani” a „Nyugat”-tal. A magyar nemzetépítésnek azonban kormányzati szinten egyre világosabban megfogalmazott és érvényesített érdekei voltak, melynek mentén szervezte a nők „magasabb” nevelését is. A magyar nemzeti érzés utódokba való táplálásához ugyanis elsősorban művelt anyákra volt szükség, akik megfelelően látják majd el ezeket a feladatokat a családi szférában. Erre a felkészítést a polgári leányiskolák és a felsőbb leányiskolák nyújtották a korabeli sajtóban folyamatosan megfogalmazott „életidegen” kritika ellenére. A kormányzati szinten elgondolt magyar nemzetkonstrukciókat ugyanakkor nagyban megváltoztatták a korabeli gazdasági és ipari változások

---

²² Gayatri Chakravorty Spivak, „Szóra bírható-e az alárendelt?,” Ford. Mánfay Alice és Tarnay László, *Helikon* (1996): 4. szám. 450–483.

és a nőmozgalmak egyre intenzívebb működése, valamint egyre erőteljesebben megfogalmazott követelései. Egyre több férjezett vagy egyedülálló nő kényszerült ugyanis arra, hogy munkát vállaljon, és mindezzel párhuzamosan egyre több nő akart saját elhatározásából munkát vállalni.

Természetesen ez szoros kapcsolatban volt a magyar nemzetiség magyarországi pozíciójával, hiszen bár politikailag domináns helyzetben volt, etnikailag egészen a századfordulóig kisebbségi helyzetben. A magyar nemzetépítésben a kezdettől fogva kiemelt szerepe volt a nőknek, mint a jövő magyar nemzedékének elsőszámú nevelőinek, és a magyar nemzeti érzés elsődleges őrzőinek és ismerőinek. A nemek különbségeinek a természet által való meghatározottságából következett az, hogy a nőknek előre meghatározott tulajdonságai, képességei, és készségei voltak, melyek leginkább a családi szférában és a magyar nemzetben értelmeződtek.

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy értelmezhető-e és hogyan a „Másik” pozíciója a „nők” helyzetét tekintve. Kik tartoztak bele ténylegesen a „nők” kifejezésbe a magyar nemzetépítésben? Ha a magyar nemzetépítés érdekeiről volt szó, a „nők” és a „lányok” kategóriájába beletartoztak egyrészt az önmagukat magyarnak valló nők, és a magyar nemzeti szellemű nevelésben részesített nők is. A magyar nemzetépítés elsődleges feladatának tekintette, hogy megfelelő, magyar nemzeti szellemben képzett anyákat neveljen, nemzetiségre való tekintet nélkül. A magyar nemzeti szellemben oktató tanítónők és a családokban működő anyák voltak hivatva ezt a feladatot teljesíteni.

Tehát a magyarosodást leginkább elősegítő, és ugyanakkor annak ellen is álló egység az anya befolyása alatt levő családi szféra volt. Az anya, mint a nemzeti érzés elsőszámú letéteményese és a nemzeti kultúra őrzője testesült meg, akinek befolyása miatt volt elengedhetetlen a lányok *magyar* nemzeti szempontból megfelelő képzése. Bár a nem-magyar nemzetiségekhez tartozó nők pozíciója ritkán jelent meg a diskurzusok szintjén, a magyarosítás megítélésénél mégis találunk rá utalást: „A magyar nyelv terjesztésére alkalmas eszközök túlóvatos alkalmazásán kívül főleg az az oka a haladás lassúságának, hogy a leányiskolákban alkalmazott módszernek nincsen meg a kellő eredménye. A fiú az elemi iskolában úgy ahogy elsajátítja az állam nyelvét, de a család nagy befolyásánál fogva főleg az anya az, a ki a magyarosodásnak a legszívósabban ellentáll, különösen azon oknál fogva, mert magyar nyelvben való jártassága jóval visszamarad a férfiakénál”.²³

A „Kelet–Nyugat” dichotómiát a magyarországi helyzet felett gyakorolt kritikákban is használták eszközként. A „Nyugat”-hoz való felzárkózás imperatívuszát használták ki például a nők korabeli helyzetének és pozícióinak elemzésében, melyben a magyar nők helyzetét a „fejletlen” és „barbár” népekéhez hasonlították.

---

²³ „Boda Vilmos. 436. országos ülés. 1899. április 7.,” in *Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. XXI. kötet, (Budapest, 1899), 328.

A kizárás és bennfoglalás (inclusion–exclusion) nyelvére lefordítva a magyar nemzetépítésben kizárták a „nőket”, hogy aztán bennfoglalhassák őket, s ez leginkább az oktatás szintjén érvényesült. A *megfelelő* nevelés ugyanis azt jelentette, hogy a magyar nemzetépítés érdekeinek és irányának megfelelő nevelésben részesítették a lányokat; ez elsősorban a polgári leányiskolákban és a felsőbb leányiskolákban valósult meg, ahol a lányokat „természetes” hivatásaikra, vagyis biológiai és kulturális reprodukciós funkcióikra készítették fel. A kormányzat kezdetektől ellenállt ugyanakkor a leánygimnáziumok eszméjének, mely a lányokat egyetemi tanulmányokra készítette fel; helyette a leánygimnáziumi tanfolyamokkal kiegészített felsőbb leányiskolákat támogatta.

A „nők” a kizárás és bennfoglalás nyelvén tehát minden önmagát magyarnak valló nőt, és nemzetiségi hovatartozásra való tekintet nélkül magyar nemzeti szellemben nevelt és oktatott, és ennek eredményeként ilyen irányban tovább működő lányt jelentett. Az etnikailag kisebbségben levő magyar nemzet érdeke az volt tehát, hogy a kezdetektől bevonja a „nőket” a magyar nemzetépítésbe, mint később szocializációjuknak eredményeként a magyar nemzeti érzések, értékek és identitások őrzőit és továbbörökítőit. Ugyanakkor ismét szükséges utalni az osztály fogalmára, hiszen a kizárás–bennfoglalás dinamikája a középfokú leánynevelésben „minden középosztálybeli” lányt érintett; az oktatás társadalmi osztály által való meghatározottsága okán.

KERESZTY ORSOLYA